

מקום

וַיִּפְגַע בַּמָּקוֹם וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָּא הַשְּׁמַשׁ וַיִּקַּח מֵאֲבְנֵי הַמָּקוֹם וְהָיָה ה' נֹצֵב עָלָיו: (בראשית כח יא ג)

אבן עזרא בראשית פרק כח פסוק יא

ועל דרך הפשט לא יתכן להיות "ויפגע" כמו "אל תפגע ביי" (ירמיה ז טז), כי לא מצאנו במקרא שנקרא השם מקום. ואל תשים לבך לדרוש "ממקום אחר" (אסתר ד יד), כי איננו כלל על השם, ומלת אחר לְעֵד.¹

בראשית רבה פרשה סח סימן ט

"ויפגע במקום" - ר' הונא בשם ר' אמי אמר: מפני מה מכנים שמו של הקב"ה וקוראים אותו מקום? שהוא מקומו של עולם ואין עולמו מקומו. אמר ר' יוסי בן חלפתא: אין אנו יודעים אם הקב"ה מקומו של עולם, אם עולמו מקומו. ממה שכתוב: "הנה מקום אתי" (שמות לג כא) - הוי: הקב"ה מקומו של עולם ואין עולמו מקומו.² אמר ר' יצחק: כתוב: "מעונה אלוהי קדם" (דברים לג כז) - אין אנו יודעים אם הקב"ה מעונו של עולמו ואם עולמו מעונו. ממה שכתוב: "ה' מעון אתה היית לנו" (תהלים צ א) - הוי: הקב"ה מעונו של עולמו ואין עולמו מעונו.³ אמר ר' אבא בר יודן: [משל] לגבור שהוא רוכב על הסוס וכליו משופעים אילך ואילך. הסוס טפילה לרוכב ואין הרוכב טפילה לסוס.⁴

שמות רבה מה ו

"ויואמר ה' הנה מקום אתי ונצבת על הצור" (שמות לג כא) - אמר ר' יוסי בר ר' חנינא: "הנה אנכי במקום הזה" לא כתוב כאן, אלא: "הנה מקום אתי" - אתרי טפלה לי ואין אני טפל לאתרי.⁵

מסכת תענית דף כא עמוד ב

¹ בפשט הפסוק אין ספק ש"מקום" הוא מקום פיסי, אומר אבן עזרא. כך גם בפירושי רש"י, ספורנו, רשב"ם ועוד. (ואפילו אור החיים בפירוש נוסף מעבר לפשט, שהביא בשם חז"ל, מדבר על מקום מיוחד - הר המוריה). מה גם שבפסוק מופיע "מקום" פעמיים ולגבי הפעם השנייה: "ויקח מאבני המקום" אין שום ספק שהכוונה היא למקום פיסי כפשוטו. אך מכל המפרשים, מגדיל לעשות אבן עזרא אשר מדגיש שאפילו הביטוי "ויפגע", שעליו ניתן לכאורה לומר שפירושו התפלל (כמו בפסוק בירמיהו), חייב להיות במובן של הגיע למקום, בגלל ש"מקום" הוא מקום פיסי ותו לא. גם הפסוק באסתר: "רווח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר" ששם ניתן להבין שמרדכי מרמז למשהו מיוחד, לא ייתכן לומר שהכוונה לקב"ה שהרי כתוב שם המילה "אחר". ואע"פ כן, שערי מדרש לא ננעלו והביטוי "מקום" כאחד מכינוייו של הקב"ה ידוע ומבקש דרשני. זאת נעשה הפעם.

² במדע הקוסמולוגיה המודרני, למונחים מקום וזמן (חלל-זמן כהגדרתו של איינשטיין) אין שום משמעות אלא מרגע שנוצר היקום. מקום-זמן זה שנברא, אינו יכול להיות מקומו של הבורא, עבור האדם המאמין. ראה כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול: "אתה נמצא ובטרם היות כל זמן היית, ובלי מקום חנית". הבורא הוא שיצר את המקום-זמן המוכר לנו ולכן בהכרח 'מקומו' בלתי תלוי בעולם הנברא. הקב"ה הוא מקומו או שמא מקומו של העולם המוכר לנו.

³ למעון במובן הזה, גם אבן עזרא מסכים. ראה פירושו בהקדמה למגילת אסתר, כאשר הוא חוזר על דבריו שהבאנו לעיל, אבל מבחין בין מקום ובין מעון: "והנה אין במגילה הזאת זכר השם והיא מספרי הקודש! ורבים השיבו כי הוא "ממקום אחר" וזה איננו נכון כי לא נקרא השם מקום בכל ספרי הקדש, רק נקרא מעון שהוא לעולם גבוה".

⁴ ראה מקבילה למדרש זה, בלשון עשירה ומפורטת יותר, במדרש תהילים פרק צ על הפסוק: "ה' מעון אתה היית לנו". ושם הוא גם מוסיף שאברהם קדם ליעקב והוא היה הראשון שקרא לקב"ה מקום: "אברהם קרא לו מקום, שנאמר: ויקרא שם המקום ההוא ה' יראה". מדרשים אלה הם המקור לכינויו של הקב"ה "מקום" - "על דעת המקום", "המקום ימלא חסרונו", "ברוך המקום ברוך הוא", "המקום יהיה בעזרך", "המקום יחזירך לשלום" ועוד. אגב, דווקא מטבע הלשון הרווח שהאשכנזים נוהגים לומר בבית האבל: "המקום ינחם אתכם וכו'", הוא חידוש אשכנזי מלפני כ-300 שנה בלבד. ראה שו"ת שבות יעקב חלק ג סימן צח.

⁵ משה מבקש "הראני נא את כבודך" וה' רומזעונוה לו שלא צריך להרחיק לכת והתשובה טמונה בעצם ההזמנה לראות את כבוד ה' (ראה שמות לג יז-כג). "הנה מקום אתי" - זה הסוד. ראה המדרשים על הפסוק בישיבתו ו ג: "מלוא כל הארץ כבודו" ובירמיהו כג כד: "את השמים והארץ אני מלא" שהולכים בדרך דומה. ראה שמות רבה ב ה: "ללמדך שאין מקום פנוי בלא שכינה" שממנו, כך נראה, נגזר הביטוי הקבלי: "לית אתר פנוי מניה" (תיקוני זוהר, תקונא שבעין). אבל הביטוי "הנה מקום אתי" הוא עמוק יותר. הקב"ה לא ממלא את היקום בכבודו. הקב"ה הוא סיבת היקום. אגב, שים לב לשרש נצב שנמצא גם בפרשתנו וגם שם, אלא שכאן ה' נצב" ושם: "ונצבת". ועוד נתייחס לכך בהמשך.

אמר לו רב נחמן בר רב חסדא לרב נחמן בר יצחק: ליקום מר ליתי לגבן!⁶ - אמר ליה: תנינא, רבי יוסי אומר: לא מקומו של אדם מכבדו, אלא אדם מכבד את מקומו.⁷ שכן מצינו בהר סיני שכל זמן שהשכינה שרויה עליו - אמרה תורה: "גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא", נסתלקה שכינה ממנו - אמרה תורה: "במשוך היובל המה יעלו בהר".⁸

מדרש תהלים (בובר) מזמור צ'⁹

דבר אחר: למה נקרא שמו מקום? שבכל מקום שצדיקים עומדים, שם הוא נמצא עמהם. שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתידך" (שמות כ כד).¹⁰ וכן הוא אומר: "ויפגע במקום וילך שם" (בראשית כח יא).¹¹

בראשית רבה פרשה סט' סימן ב'

"והנה ה' נצב עליו" - ר' חייא רבה ור' ינאי. אחד אמר: "עליו" - על סולם. ואחד אמר: "עליו" - על יעקב. מי שאומר: "עליו" - על הסולם" - ניאח.¹² אלא למי שאומר: "עליו" - על יעקב" - מתקיים עליו.¹³ אמר ר' יוחנן: הרשעים מתקיימים על אלהיהם (בראשית מא) ופרעה חולם והנה עומד על היאור, אבל הצדיקים אלוהיהם מתקיים עליהם שנאמר והנה ה' נצב עליו.¹⁴

מסכת סוטה דף מה עמוד א

תא שמע: מצאן זקן ממרא אבי פגי והמרה עליהן, יכול תהא המראתו המראה? תלמוד לומר: "וקמת ועלית אל המקום" (דברים יז ח) - מלמד שהמקום גורם.¹⁵

⁶ קום ובוא אלינו. ר' נחמן בר רב חסדא מצינו לר' נחמן בר יצחק, לאחר שזה האחרון תיקן אותו בהלכה, שיעזוב את מקומו (עירו) ויבוא אליו למקום מכובד יותר. על כך עונה לו ר' נחמן בר יצחק שלא המקום מכבד את האדם, אלא האדם עושה את מקומו טוב לו בעירו ובמקומו. ראה שם בהמשך הסיפור שבסופו של דבר כנראה, הלך ר' נחמן בר יצחק לר' נחמן בר רב חסדא: "מוטב יבוא מנה בן פרס אצל מנה בן מנה ואל יבוא מנה בן מנה אצל מנה בן פרס". נכון שהאדם עושה/מכבד את המקום. אך מה עושה את האדם? "שלושה שותפים הם באדם: הקב"ה, ואביו, ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבודוני" (קידושין דף ל עמוד ב). במחשבה שנייה הכיר ר' נחמן בר יצחק בעדיפותו של ר' נחמן בן רב חסדא מצד משפחתו וורשריו ואי לכך גם ביכולתו לעצב את המקום. קיבל את הזמנתו והצטרף אליו.

⁷ ראה שיר השירים רבה ב ג (טז): "בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא ... נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהון. כיון שהגיע זמנם להיפטר, אמרו: מקום שנתקבלנו בתוכו אנו מניחים אותו ריקם? חלקו כבוד לר' יהודה שהיה בן עיר. ולא שהיה גדול מהם בתורה אלא מקומו של אדם הוא מכבדו". האם זו דעה סותרת?

⁸ ובמכילתא דרבי ישמעאל יתרו פרשה ג הנוסח הוא: "במשוך היובל המה יעלו בהר. כשימשוך היובל את קולו, אתם רשאים לעלות בהר. ר' יוסי אומר: מכאן אמרו: לא מקומו של אדם מכבדו, אלא הוא מכבד את מקומו. כל זמן שהשכינה בהר: כל הנוגע בהר מות יומת. נסתלקה שכינה - הכל רשאים לעלות בהר". ובגמרא בתענית מביאים שם עוד דוגמא מהמשכן שהיה מוקם ונגלל במדבר ובהתאם לכך היו אסורים ומותרים בכניסה לתחומו: "וכן מצינו באהל מועד שבמדבר, שכל זמן שהוא נטוי אמרה תורה: וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב. הוגללו הפרוכת - הותרו זבין והמצורעים ליכנס שם". חיי הארעי והנדודים מלמדים את האדם שקדושת המקום איננה אלא קדושת "המקום" או האדם שעושה את המקום. אין למקום הפיסי קדושה בפני עצמו.

⁹ כבר הזכרנו מדרש זה בהערה 4 לעיל וכאן נביא רק חלק ממנו. ראה מדרש זה במלואו שם.
¹⁰ ראה דברינו **בכל המקום אשר אזכיר את שמי** בפרשת יתרו. יש המשכויות של "המקום" של מעמד הר סיני - בכל מקום בו יזכרו את שמו.

¹¹ האדם שנברא בצלם אלהים, עד שאמר עליו בעל ספר תהלים: "ותחסרהו מעט מאלהים" (תהלים ח ו) וטעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש (בראשית רבה ח י), יכול לדמות לקב"ה גם באספקט של היחס אל המקום. הקב"ה והאדם שניהם "עושים" את המקום, כ"א בתחומן - "משנה את העתים", אבל "מציאותו" ו"קיומו" של הקב"ה כאן בעולמו האנושי הוא ע"ג האדם הצדיק. וזה כשהוא קובע מקום לתפילה ולימוד תורה. כשהוא יוצא מן העיר "פנה זיוה פנה הדרה" (רש"י בתחילת הפרשה) וכשהוא חוזר מהגלות לארץ ישראל **"ויחן את פני העיר"** (ראה דברינו על פסוק זה בפרשת וישלח). זה כוחו של האדם הצדיק.

¹² הסבר נוח ופשוט: ניצב כפשוטו - עומד. המלאכים עולים ויורדים על הסולם וה' עומד מעליהם, על ראש הסולם.

¹³ לפי דעה זו צריך לומר ש"ניצב" זה במובן של "מתקיים" - מגן ושומר. מתקיים במובן של מגן מופיע במקומות רבים אחרים במדרש.

¹⁴ אם יורשה לנו לסטות מהפירוש המקובל של מתקיים - שומר ולהשתמש במובן של מתקיים שבימינו - exists, נאמר שיש כאן יותר מהשוואה ישירה של הצדיק והקב"ה כשניים שעושים את המקום כל אחד בתחומו. בהיבט הקוסמולוגי אכן הקב"ה הוא הקובע את המקום (ואת הזמן - "משנה את העתים"), אבל "מציאותו" ו"קיומו" של הקב"ה כאן בעולמו האנושי הוא ע"ג האדם הצדיק. וזה האחרון קובע את מקומו בעיר מגוריו ובבית המדרש. מכאן גם ההשוואה בסיפור שבמסכת תענית עם השכינה שירדה על הר סיני, הסתלקה ואח"כ ירדה שוב והצטמצמה במשכן. חיזוק נוסף לדעה זו נמצא במדרש סמוך בפרשה סט סימן ב שם: "ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו - אין סכין מתחדדת אלא בירך חברתה". מי הוא הסכין ומי הירך? אחד מהם הוא יעקב (האיש) והשני הוא הקב"ה (רעהו). מדרש זה גם הוא על הפסוק: "והנה ה' נצב עליו". ראה גם שהש"ר על הפסוק "לריח שמניך טובים" על ר' עקיבא ועל האבן שישב עליה בבית מדרשו של ר' אליעזר [בן הורקנוס] "האבן הזאת דומה להר סיני וזה שישב עליה דומה לארון הברית".

¹⁵ זקן ממרה אינו חייב עד שימרה את פי הסנהדרין בעת שהם יושבים במקומם הקבוע בלשכת הגזית בהר הבית. אם המרה את פיהם במקום אחר (בי פגי), אינו חייב, שכן "המקום גורם". ראה גם מסכת עבודה זרה דף ח ע"ב שסנהדרין גזרה על עצמה גלות ממקום למקום על מנת שלא לקבוע מקום ולדון דיני נפשות. בסופו של דבר, יש הבדל בין הקב"ה לאדם. נכון ששניהם "עושים את המקום", נכון אפילו שהאדם הוא שמכריז על הקב"ה בעולם ("אמר לו הקב"ה: אני לא היה שמי ניכר לבריותי והכרת אותי בבריותי, מעלה אני עליך כאילו אתה שותף עמי בברייתו של עולם, זהו שכתוב: קונה שמים וארץ" - בראשית רבה מג ז, ראה דברינו **קונה שמים וארץ** בפרשת לך לך), אבל עדיין הקב"ה הוא מקום העולם ואילו האדם צריך למקום מסוים - לאיזו שהיא קביעות: לתפילה,

שבת שלום
מחלקי המים

לסעודה, לימוד תורה ולשביתת רגל ושבית (ראה שבת קב ע"א: "כיון דקא מיכוין - מחשבתו משויא ליה מקום"). ואם זכה מתקיים בו "ברוך שחן המקום על יושביו" (בראשית רבה סוף פרשה לד) – תרתי משמע. "המקום גורם".

עמ' 3 מתוך 3